

СОЦІАЛЬНА РОБОТА В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ПОТЕНЦІАЛ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК У ФОРМУВАННІ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ГРОМАД

Гриньків А. П.

ВСТУП

Тема дослідження набуває особливої актуальності в умовах безпрецедентної для пострадянського простору ситуації. Повномасштабна російсько-українська війна, яка триває з 24 лютого 2022 року як продовження збройної агресії, що розпочалася ще у 2014 році, перетворила Україну на поле одночасного протікання щонайменше трьох цивілізаційних процесів. Зокрема, це екзистенційний опір громад масштабованому насильству зовнішнього актора; спроби системного просування цілей сталого розвитку, виборюваних, серед іншого, у форматі публічних реформ, які не зупиняються навіть в умовах активних бойових дій; формування нової архітектури соціальної політики й соціальної роботи, що повинна відповідати на запит про відновлення, реінтеграцію та інклюзію. У такому контексті концепт резильєнтності перестає бути лише запозиченою з англomовної соціальної науки метафорою, він перетворюється на робочий принцип організації соціальних послуг, на підставі якого ухвалюються рішення, виділяються ресурси й оцінюється ефективність втручань.

Резильєнтність громад в українській суспільнознавчій дискусії 2022–2025 років концептуалізується переважно через економічні, безпекові, інфраструктурні та психосоціальні виміри¹. Потенціал культурних практик від меморіальних ритуалів і театральних проєктів до повсякденних мовних, кулінарних чи символічних дій, як механізму формування й підтримання резильєнтності залишається теоретично недостатньо опрацьованим. Це створює ситуацію, коли практики, які щодня формують згуртованість громад, не отримують адекватної концептуалізації в категоріях соціальної роботи, не вписуються у програми професійної підготовки соціальних працівників і не вимірюються в інструментах оцінювання соціальної політики.

¹ Любарець В., Гриньків А., Панюшкін Є. Соціальна резильєнтність як стратегічний принцип трансформації системи соціальних послуг в Україні. *Humanitas*. 2025. № 4. С. 183–193. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.4.24>

Метою дослідження є концептуалізувати інтеграцію культурних практик у соціальну роботу з громадами в умовах суспільних трансформацій та запропонувати на цій основі робочу модель резильєнтності, релевантну українському контексту. Завдання, які з цього випливають, наступні: систематизувати еволюцію поняття «резильєнтність» у міждисциплінарному полі від екології до соціальних наук; показати специфіку резильєнтності громад порівняно з резильєнтністю індивіда, а також основні моделі її вимірювання; критично оцінити західну дискусію щодо ризиків неоліберальної інструменталізації цього концепту; розгорнути авторську тезу про потрібну природу резильєнтності в українському контексті; описати теоретичні підходи до культурних практик у соціальній роботі та запропонувати їхню типологію; проаналізувати механізми впливу культурних практик на соціальний капітал, колективну ідентичність і символічне опрацювання травми; надати компаративний аналіз кейсів інтеграції культурних практик у соціальну роботу в постконфліктних суспільствах та в Україні; сформулювати методологічні рекомендації для соціальних працівників і фасилітаторів громад.

1. Резильєнтність громад: концептуалізація та виміри

Поняття *resilience*, що увійшло у словник міждисциплінарних досліджень у середині 1970-х років, має чітко окреслене дисциплінарне коріння. Зasadничою вважається стаття К. Голлінга, опублікована 1973 року². Дослідник запропонував принципово нове розуміння стабільності екосистем, як здатності системи поглинати збурення, зберігаючи свою структурно-функціональну ідентичність (*ecological resilience*). Це розрізнення між «стійкістю до коливань» і «здатністю до трансформації» виявилось настільки продуктивним, що стало основою для подальшого виходу концепту за межі екології в простір соціальних наук.

Перехід від екологічного до соціального тлумачення резильєнтності окреслено у роботі В. Адгера, що з'явилася у 2000 році³. У ній автор уперше системно визначив соціальну резильєнтність як «здатність груп або громад справлятися із зовнішніми стресами й порушеннями, спричиненими соціальними, політичними та екологічними змінами»⁴. Принциповим внеском Адгера стала демонстрація того, що соціальна та екологічна резильєнтність пов'язані, але не тотожні. Соціальна система

² Holling C. S. Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*. 1973. Vol. 4. P. 1–23.

³ Adger W. N. Social and ecological resilience: are they related? *Progress in Human Geography*. 2000. Vol. 24, № 3. P. 347–364.

⁴ Ibid. P. 337

може бути резильєнтною за рахунок виснаження природних ресурсів, як і навпаки.

Подальша систематизація відбулася в межах двох ліній. Перша це лінія Resilience Alliance, пов'язана з Ф. Беркесом⁵, рамка соціо-екологічних систем, у якій резильєнтність розглядається як властивість, що виникає на перетині соціальних інститутів, локальних знань і екосистемних служб. Друга, це лінія психології катастроф і громадської психології. Етапною для неї є робота Ф. Норріс зі співавторами. Автори визначили резильєнтність громади як «процес, що пов'язує мережу адаптивних спроможностей (ресурсів з динамічними атрибутами) з адаптацією після порушення чи негаразду»⁶. Чотири головні групи спроможностей, виокремлені в моделі Норріс, стали фактичним стандартом операціоналізації резильєнтності в подальших дослідженнях.

Концепт швидко поширився за межі дисертацій з екології та катастроф. Його почали вживати в дослідженнях бідності, міграцій, кліматичних змін, тероризму, постконфліктної відбудови. «Резильєнтність» дедалі частіше функціонувала як «парасолькове поняття», під яким співіснували принципово відмінні теоретичні моделі.

В академічній дискусії послідовно розрізняються три рівні аналізу резильєнтності: індивідуальний, родинно-груповий і громадський (community level), до яких іноді додають інституційний та національний. Індивідуальна резильєнтність зазвичай тлумачиться у психологічних термінах. Як риса особистості, як процес позитивної адаптації до стресу, або як результат взаємодії захисних і ризикованих факторів. Резильєнтність громади, натомість, є категорією колективною, і вона не зводиться до простої суми індивідуальних резильєнтностей. Як показано в моделі Норріс⁷, громада може демонструвати високу адаптивну здатність навіть тоді, коли частина її членів переживає глибокі індивідуальні труднощі.

Зв'язок між рівнями описується мульти-рівневими моделями. Так, у концептуалізації Беркеса, Колдінга й Фольке⁸ резильєнтність розглядається як емерджентний феномен на перетині масштабів соціо-

⁵ Berkes F., Colding J., Folke C. (eds.). *Navigating Social-Ecological Systems: Building Resilience for Complexity and Change*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 416 p.

⁶ Norris F. H., Stevens S. P., Pfefferbaum B., Wyche K. F., Pfefferbaum R. L. Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal of Community Psychology*. 2008. Vol. 41, № 1–2. P. 127–150. p. 130.

⁷ Ibid. p. 136.

⁸ Berkes F., Colding J., Folke C. (eds.). *Navigating Social-Ecological Systems: Building Resilience for Complexity and Change*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 416 p.

екологічної системи; кожен рівень має власні механізми пам'яті (memory) і нагромадження здатності до відновлення. Це означає, що ефективна соціальна робота не може обмежуватися індивідуальним консультуванням. Формування резильєнтності вимагає одночасних втручань на рівні родин, мереж сусідства, локальних спільнот та інституцій.

У контексті російсько-української війни розрізнення цих рівнів набуває особливої практичної значущості. Опитування за червень 2024 року фіксує суттєву динаміку колективної ідентифікації, що відбувається на тлі високого рівня індивідуального психологічного навантаження⁹. Низка громад прифронтової зони демонструє високу колективну адаптивну спроможність попри індивідуальні травматичні симптоми мешканців, за рахунок розвинутих горизонтальних мереж, активної ролі бібліотек, клубів і церков, спільних меморіальних практик. Це підтверджує тезу про відносну автономність рівнів резильєнтності й необхідність аналітичного інструментарію, що враховує цю відмінність.

Сьогодні в емпіричному полі домінують три моделі вимірювання резильєнтності громад. Перша – BRIC (Baseline Resilience Indicators for Communities), розроблена С. Каттер та її співавторами у статті, опублікованій 2010 року. Модель спершу включала 36 кількісних індикаторів, згрупованих у п'ять вимірів (соціальний, економічний, інституційний, інфраструктурний, спільнотного капіталу); у пізніших ітераціях їхня кількість зросла до 49, а виміри уточнили¹⁰. Сила BRIC у можливості порівнювати території між собою на підставі рутинної статистики; слабкість у редукції резильєнтності до набору вимірюваних структурних характеристик, що недостатньо враховує процесуальні та культурні виміри.

Друга модель, це CART (Communities Advancing Resilience Toolkit) Р. Пффербаум і колег¹¹. Це інтервенційний інструмент, заснований на принципах participatory action research, що залучає громаду до самооцінювання за чотирма (у розширених версіях – п'ятьма) доменами. CART – це не лише вимірювання, але й втручання: учасники процесу одночасно діагностують свою громаду й мобілізуються для дії.

⁹ The identity of Ukraine's citizens: trends of change (June, 2024) : Razumkov Centre Sociological Service Report. Kyiv : Razumkov Centre, 2024. URL: <https://razumkov.org.ua/en/research-areas/surveys/the-identity-of-ukraine-s-citizens-trends-of-change-june-2024>

¹⁰ Cutter S. L., Burton C. G., Emrich C. T. Disaster Resilience Indicators for Benchmarking Baseline Conditions. *Journal of Homeland Security and Emergency Management*. 2010. Vol. 7, № 1. Article 51.

¹¹ Pfefferbaum R. L., Pfefferbaum B., Van Horn R. L., Klomp R. W., Norris F. H., Reissman D. B. The Communities Advancing Resilience Toolkit (CART): An Intervention to Build Community Resilience to Disasters. *Journal of Public Health Management and Practice*. 2013. Vol. 19, № 3. P. 250–258.

Третя модель – ARC-D (Analysis of the Resilience of Communities to Disasters), що використовується в гуманітарній сфері та орієнтована на громади низькоресурсних країн. Її особливістю є інтегральне поєднання фізичних, соціальних і поведінкових індикаторів та можливість застосування у партисипативному форматі.

Адаптації цих моделей тривають у різних країнах. Так, у роботі К. Камачо та колег для англійського контексту запропоновано Community Resilience Index (CRI) з 44 індикаторами у п'яти доменах, що дозволяє ранжувати локальні органи влади¹². Для українського контексту, де війна, масштабна внутрішня міграція й руйнування інфраструктури деформували статистичні бази, прямий перенос BRIC є проблематичним – потрібна адаптована модель, яка враховувала б, серед іншого, культурні практики як чинник адаптивної спроможності громади.

Критичну дискусію щодо концепту резильєнтності започаткувала стаття Дж. Джозефа. Спираючись на фукіанську концепцію урядованості, Джозеф показав, що в англосаксонському дискурсі резильєнтність функціонує як форма управління, що покладає відповідальність за адаптацію до зовнішніх шоків на самих індивідів і громади, водночас знімаючи її з держави та глобальних структур¹³. На думку дослідника, заклик «бути резильєнтним» вписується в неоліберальну рамку мобілізації соціальних агентів, вони повинні «давати раду» зі зростаючою невизначеністю самостійно¹⁴.

У тому ж напрямі рухається аргумент Д. МакКіннона. Автори висувають три головні закиди: екологічна концепція резильєнтності є консервативною, коли її застосовують до соціальних відносин (адже передбачає збереження статус-кво); резильєнтність зовнішньо визначається державними агенціями та експертним знанням, а не самими громадами; фокус на «резильєнтності місць» відволікає увагу від справжніх процесів, які діють на рівні капіталістичних соціальних відносин¹⁵. Як альтернативу автори пропонують концепт «ресурсності» (resourcefulness), що наголошує на політичній суб'єктності громад.

¹² Camacho C., Webb R. T., Bower P., Munford L. Adapting the Baseline Resilience Indicators for Communities (BRIC) Framework for England: Development of a Community Resilience Index. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2024. Vol. 21, № 8. Article 1012.

¹³ Joseph J. Resilience as embedded neoliberalism: a governmentality approach. *Resilience: International Policies, Practices and Discourses*. 2013. Vol. 1, № 1. P. 40.

¹⁴ Ibid. P. 51.

¹⁵ MacKinnon D., Derickson K. D. From resilience to resourcefulness: A critique of resilience policy and activism. *Progress in Human Geography*. 2013. Vol. 37, № 2. P. 253–270.

Для соціальної роботи ці критичні перспективи мають принципове значення. Якщо резильєнтність розуміти лише як здатність громади «давати собі раду», соціальна робота ризикує перетворитися на технологію адаптації клієнтів до несправедливих умов. Якщо ж, як політично свідому здатність громади до трансформації та до висунання власних вимог, тоді резильєнтність стає синонімом емансипативного потенціалу. Український досвід, як буде показано далі, ближче саме до другого розуміння. Резильєнтність українських громад під час війни не є пасивним «батьорим виживанням», а політичною дією, спрямованою на захист суверенітету, цінностей і способу життя.

На основі попередніх роздумів¹⁶ можна сформулювати концепцію, яка полягає в тому, що резильєнтність українських громад в умовах війни є особливим типом колективної адаптивної спроможності, що формується на перетині трьох одночасних процесів і не може бути зведена до жодного з них окремо.

Перший вимір – опір війні та її наслідкам. Це мобілізаційний вимір. Спроможність громади протистояти прямому військовому насильству (евакуація, цивільна оборона, волонтерські рухи, плетіння маскувальних сіток, збір на ЗСУ), а також його наслідкам (прийом ВПО, реабілітація поранених, підтримка сімей загиблих, відновлення зруйнованої інфраструктури). Цей вимір не може бути описаний в категоріях класичних західних моделей, оскільки він передбачає не «адаптацію до катастрофи», а активну участь у її подоланні. За даними загальнонаціонального опитування, проведеного 6–12 червня 2024 року, 91% громадян України відповіли, що «дуже» або «радше» пишуться своїм українським громадянством, тоді як у 2015 році цей показник становив 68%, а у 2010-му та 2000-му – по 62%¹⁷. Така динаміка фіксує саме мобілізаційний компонент резильєнтності.

Другий вимір – сталий розвиток. Це програмний вимір. Спроможність громади продовжувати рух у напрямі Цілей сталого розвитку ООН попри війну. Йдеться про збереження довгострокового горизонту планування, екологічної відповідальності, інклюзії, гендерної рівності, якісної освіти. Навіть у ситуації, коли поточні обставини, здавалося б, виправдовують відкладення цих питань. Парадокс української ситуації полягає в тому, що багато громад використовують війну як вікно

¹⁶ Любарець В., Гриньків А., Панюшкін Є. Соціальна резильєнтність як стратегічний принцип трансформації системи соціальних послуг в Україні. *Humanitas*. 2025, № 4. С. 183–193.

¹⁷ The identity of Ukraine's citizens: trends of change (June, 2024) : Razumkov Centre Sociological Service Report. Kyiv : Razumkov Centre, 2024. URL: <https://razumkov.org.ua/en/research-areas/surveys/the-identity-of-ukraine-s-citizens-trends-of-change-june-2024>

можливостей для прискорення трансформацій, які в мирний час відкладалися (енергетична децентралізація, переосмислення ролі громадських просторів, цифровізація послуг).

Третій вимір – впровадження реформ під час війни. Це трансформаційний вимір. Спроможність громади бути активним суб'єктом інституційних змін у момент, коли держава, на яку покладається традиційна реформа, перебуває в стані екзистенційного навантаження. Йдеться про реформу системи соціальних послуг, освіти, охорони здоров'я, місцевого самоврядування (ОТГ), децентралізацію. Концепт соціальної резильєнтності має стати «стратегічним принципом» трансформації системи соціальних послуг, який поєднує адаптивність до шоків з людиноцентричністю та проактивним розвитком¹⁸.

Принципово важливо, що ці три виміри не є відокремленими «сегментами» резильєнтності, а перебувають у динамічному взаємозв'язку. Опір без сталого розвитку перетворюється на «вічну надзвичайщину», що виснажує громаду; сталий розвиток без опору губиться під тиском війни; реформи без обох інших вимірів стають формальною бюрократичною вправою.

Відмінність авторської моделі від західних (BRIC, CART, ARC-D) полягає в тому, що вона надбудовується над ними, а не замінює їх. Західні моделі добре операціоналізують структурні умови резильєнтності, проте погано схоплюють її політичний, історико-культурний і смисловий вимір. Українська ситуація вимагає моделі, у якій культурні практики (про що йтиметься далі) не є додатковим «м'яким» фактором, а центральним механізмом, через який три виміри резильєнтності інтегруються в живий досвід громади.

2. Культурні практики як ресурс соціальної роботи

Звернення соціальної роботи до культурних практик ґрунтується на кількох теоретичних традиціях. Першою з них слід назвати культурну соціологію в редакції Дж. Александера¹⁹. Автор розгорнув «сильну програму» культурної соціології, у якій культура постає не як «надбудова», а як автономний шар соціальної дії, що має власну смислову структуру. Особливо значущим для нашої теми є його концепт культурної травми, яка виникає тоді, коли члени колективу відчувають, що зазнали жакливої події, яка залишила незгладні сліди на їхній

¹⁸ Любарець В., Гриньків А., Панюшкін С. Соціальна резильєнтність як стратегічний принцип трансформації системи соціальних послуг в Україні. *Humanitas*. 2025. № 4. С. 183–193.

¹⁹ Alexander J. C. *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. New York : Oxford University Press, 2003. 312 p.

груповій свідомості²⁰. Принциповим у цій концептуалізації є те, що травма не є прямим наслідком події, а є соціальним конструктом, результатом колективної смислової праці, у якій культурні практики (наративи, ритуали, мистецтво) відіграють вирішальну роль.

Також теоретичною лінією є *arts-based social work*, що розвивається в межах англомовної дисципліни щонайменше з 1990-х років. Ключовою фігурою є Е. Гус. У дослідженні показано, як арт-орієнтовані методології дозволяють соціальній роботі вирішувати завдання, недоступні для класичної вербальної інтервенції (давати голос мовчазним групам, дестигматизувати маргіналізовані категорії, працювати з тілесним і афективним досвідом). Робота з мистецтвом у соціальній роботі дозволяє інтегрувати мікро- й макрорівні. Образ біженки чи мешканки прифронтового села стає водночас особистою репрезентацією і публічним свідченням про структурні умови.

Ще одна традиція – *community cultural development* у трактуванні Д. Адамса та А. Голдбард, що активно розвивається з 1990-х. У цьому підході культурні практики є інструментом громадської мобілізації. Фестивалі, мистецькі студії, спільні театральні вистави не лише розважають, але й формують спільну ідентичність, генерують довіру, дають громадам інструменти артикуляції власних потреб. Сукупно ці чотири традиції створюють теоретичне підґрунтя для розуміння того, чому культурні практики не є «м'яким додатком» до соціальної роботи, а її структурною можливістю.

З огляду на різноманітність емпіричних форм культурних практик у соціальній роботі з громадами, доцільно запропонувати робочу типологію, що включає п'ять основних типів.

Меморіальні практики. Сюди належать Дні пам'яті, монументи, церемонії покладання квітів, віртуальні стіни пам'яті, музейні експозиції, поминальні ритуали. Теоретичним підґрунтям є концепція «місць пам'яті» (*lieux de mémoire*), розгорнута П. Нора у статті «*Between Memory and History*» (1989). Нора визначає лиха пам'яті як «матеріальні чи нематеріальні об'єкти, в яких кристалізується пам'ять»²¹; за Нора, лиха пам'яті виникають саме тоді, коли жива пам'ять згасає й потребує штучного укорінення. Для постконфліктних суспільств меморіальні практики є засобом канонізації колективного досвіду, що дозволяє громадам тримати минуле «під контролем».

²⁰ Huss E., Sela-Amit M. Art in Social Work: Do We Really Need It? *Research on Social Work Practice*. 2019. Vol. 29, № 6. P. 721–726.

²¹ Nora P. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations*. 1989. № 26. P. 7–24.

Мистецькі практики. Театр, музика, образотворче мистецтво, література, кіно це форми символічного опрацювання досвіду, що мають широкий діапазон функцій: від терапевтичних до політичних. У дослідженнях постконфліктних суспільств мистецькі практики систематично використовуються як засіб реконсиляції, документування й громадської мобілізації.

Ритуально-обрядові практики. Релігійні, традиційні та секулярні ритуали виконують функцію впорядкування часу й простору колективного життя. У ситуації травми ритуал працює як «контейнер», що дає форму емоціям, котрі інакше можуть стати дезорганізуючими. Українські приклади 2022–2025 років, від ранкової хвилини мовчання о 9:00 до похоронних ритуалів, що поєднують християнські канони з військовою символікою (прапор на труні, шеврон, прощання Воїном) ілюструють, як секулярні й релігійні елементи переплітаються в єдину символічну тканину.

Цифрово-медійні практики. Соціальні мережі, цифрова творчість, інтернет-меми, кіберфольклор стали повноцінною сферою культурних практик у ХХІ столітті. У контексті російсько-української війни: меми про «руській военний корабель», «Привид Києва», «Доброго вечора, ми з України», цифрові виставки в Instagram, тікток-формати волонтерських ініціатив. Все це формує паралельний шар колективного смисло-продукування, що працює швидше за традиційні меморіальні форми.

Повсякденно-побутові практики. Сюди належать традиції їжі, гостинності, мовні практики, побутові ритуали. Перехід на українську мову у спілкуванні, відмова від російської культурної продукції, відродження українського національного одягу, поширення борщу як «символу нації». Все це є малопомітними, але масовими формами культурної праці, що формують повсякденну тканину колективної ідентичності.

Запропонована типологія не є вичерпною, і її елементи перетинаються (мистецька практика може бути водночас меморіальною, цифровою і ритуальною). Однак вона дозволяє соціальним працівникам більш диференційовано підходити до планування інтервенцій у громадах, різні типи практик мають різні механізми впливу й різні етичні вимоги. Як саме культурні практики «працюють» на формування резильєнтності громад? Аналітично можна виокремити три головні механізми.

Концепція соціального капіталу в редакції Р. Патнема виокремлює три його типи: bonding (всередині однорідних груп), bridging (між групами), linking (вертикальні зв'язки з владою/інституціями). Bonding-капітал, як зазначає Патнем, є «соціологічним суперклеєм», а bridging –

«соціологічним WD-40»²². Культурні практики є потужними генераторами обох типів. Спільні фестивалі, репетиції театру, групові кулінарні майстерні створюють bonding-зв'язки в малих групах; міжмісцеві фестивалі ВПО, спільні мистецькі проекти різних регіонів – bridging-зв'язки між раніше неконтактуючими спільнотами. До цієї моделі П. Бурдье додав концепт культурного капіталу, що дозволяє говорити про культурну компетентність як ресурс, конвертований у соціальні переваги.

Класична концепція колективної пам'яті М. Альббакса показала, що пам'ять є соціальним феноменом. Ми пам'ятаємо в межах груп і за допомогою груп. А. Ассманн у пізніших роботах розгорнула цю лінію в концепті «культурної пам'яті», пам'яті, що передається через символи, ритуали й тексти й формує тяглу ідентичність поколінь. Культурні практики це механізм, через який колективна пам'ять не «розкручується» автоматично, а активно відтворюється й передається. Для українських громад це особливо релевантно, дані свідчать, що 75,5% респондентів у червні 2024 року називали українську мову «престижнішою» для спілкування з друзями й колегами, тоді як у 2015 році цей показник становив 43%²³. Така трансформація відбулася не «сама по собі», а внаслідок інтенсивної культурної праці: книжкових клубів, мовних курсів, публічних кампаній, музичних і кінематографічних проєктів.

К. Карут у праці «Unclaimed Experience» показала, що травма не є локалізованою в самій події, а є наслідком неможливості її засвоїти в момент проживання – і повертається пізніше у формі симптому²⁴. Д. ЛаКапра, своєю чергою, розрізнив «acting out» (повторне переживання, фіксація на травмі) і «working through» (опрацювання, трансформація)²⁵. Культурні практики надають громадам інструменти саме для «working through», театралізована постановка про окуповане місто, виставка дитячих малюнків з притулків, поетичне читання текстів, написаних у бомбосховищах. Все це створює символічну дистанцію, у межах якої травматичний досвід може бути не лише висловлений, а й розміщений у спільному смисловому полі. С. Мос у дослідженні

²² Putnam R. D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York : Simon & Schuster, 2000. 541 p.

²³ The identity of Ukraine's citizens: trends of change (June, 2024) : Razumkov Centre Sociological Service Report. Kyiv : Razumkov Centre, 2024. URL: <https://razumkov.org.ua/en/research-areas/surveys/the-identity-of-ukraine-s-citizens-trends-of-change-june-2024>

²⁴ Caruth C. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996.

²⁵ LaCapra D. *Trauma, History, Memory, Identity: What Remains?* In: *Understanding Others: Peoples, Animals, Pasts*. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2018. P. 81–114.

постгеноцидної Руанди показала, як на рівні громади відбувається процес рекатегоризації, переходу від ідентичностей «жертва/злочинець» до спільної ідентичності «руандійці», і саме культурні практики (*gasaca courts*, мистецькі ритуали) є ключовим інструментом цієї рекатегоризації²⁶.

Поєднання трьох описаних механізмів дає змогу пояснити, чому культурні практики є не доповненням до соціальної роботи, а її структурно необхідним компонентом. Соціальний капітал, що генерується культурними практиками, є тим «адаптивним ресурсом», який у моделі Норріс становить основу резильєнтності громади²⁷. Колективна ідентичність створює смислове підґрунтя для дії, без якого жодна мобілізація не є тривалою. Символічне опрацювання травми переводить катастрофічний досвід зі стану «незасвоєного шоку» в стан «спільного знання», над яким громада може працювати.

Принципово, що культурні практики працюють одразу в усіх трьох вимірах авторської моделі резильєнтності. Вони підтримують опір (волонтерські концерти, документальне кіно, шеврони й гумор як інструменти моральної мобілізації); вони включаються в логіку сталого розвитку (екологічні мистецькі проєкти, культурні центри як громадські простори, освітні ініціативи); і вони супроводжують реформи (партисипативні мистецькі практики як інструмент залучення громад до прийняття рішень).

3. Інтеграція культурних практик у соціальну роботу з громадами

Постдейтонська Боснія є одним з найдокладніше досліджених прикладів того, як культурні практики залучаються в соціальну роботу з громадами після масштабного насильства. Меморіальний центр у Потоцарі (Сребрениця) став центральним «місцем пам'яті» геноциду 1995 року. Щорічна церемонія 11 липня поєднує релігійні елементи (мусульманська молитва) з державним ритуалом і мистецькими виставками²⁸. Дослідження показує, що боснійські митці артикулюють поняття реконсиляції водночас і як офіційну рамку, і як предмет критики, створюючи «нові критичні простори» для роботи з минулим

²⁶ Moss S. M. Beyond Conflict and Spoilt Identities: How Rwandan Leaders Justify a Single Recategorization Model for Post-Conflict Reconciliation. *Journal of Social and Political Psychology*. 2014. Vol. 2, № 1. P. 435–449.

²⁷ Norris F. H., Stevens S. P., Pfefferbaum B., Wyche K. F., Pfefferbaum R. L. Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal of Community Psychology*. 2008. Vol. 41, № 1–2. P. 127–150.

²⁸ Redwood H., Fairey T., Kerr R. Reckoning with Reconciliation: Art and Artists in Bosnia and Herzegovina. *International Journal of Transitional Justice*. 2025. Vol. 19, № 2. P. 352–368.

насильством²⁹. Особливо знаковими є проекти Аїди Шеховіч (інсталяція «Što Te Nema?» з 8372 порцеляновими горнятками-фільджанами на згадку про жертв Сребрениці), історії проекту MEMENTO та youth-camps Post-Conflict Research Center, які поєднують art-based практики з peace education. Проект IZAZOV у дослідженні Редвуда, Ферей і Гасіча (2022) показав, що participatory arts-based methodology. Створення короткометражного кіно силами молодих активістів може стати каналом «гібридної миробудови», у якому культурна творчість стає одночасно інструментом реконсиліації та політичної суб'єктивації молоді.

Руандійський досвід демонструє унікальне поєднання традиційних інститутів з мистецькими ініціативами реконсиліації. Дослідження С. Мос [31]³⁰ показало, як на рівні громади відбувається процес рекатегоризації. Переходу до єдиної категорії, у якому культурні практики (символи, ритуали, наративи) виконують функцію смислового моста. Фестиваль Ubumuntu Arts Festival, що проходить у липні в Меморіалі геноциду в Кігалі під темою «Art and the Path to Resilience», є показовим прикладом того, як культурні практики інтегруються в макрорамку національної політики пам'яті.

Дослідження М. Москери Ойос (2011) аналізує меморіальні інсталяції колумбійської мисткині Доріс Сальседо як форму «суб'єктивного огляду» насильства, що дозволяє публічно артикулювати незасвоєний колективний досвід³¹. Дослідження І. Гонсалес-Аранго (2022) показує, як чотири жіночі колективи перетворили вишивку й рукоділля на «текстильні педагогіки» збройного конфлікту. Практику, у якій кожен стібок одночасно опрацьовує особисту втрату, документує колективний досвід і генерує bonding-капітал між жінками з різних громад³². Цей кейс особливо релевантний для України з огляду на масштаб

²⁹ Redwood H., Fairey T., Kerr R. Reckoning with Reconciliation: Art and Artists in Bosnia and Herzegovina. *International Journal of Transitional Justice*. 2025. Vol. 19, № 2. P. 354

³⁰ Moss S. M. Beyond Conflict and Spoilt Identities: How Rwandan Leaders Justify a Single Recategorization Model for Post-Conflict Reconciliation. *Journal of Social and Political Psychology*. 2014. Vol. 2, № 1. P. 435–449.

³¹ Mosquera Hoyos M. M. Memories of Violence in the work of the Colombian artist Doris Salcedo: A subjective view. *Journal of Arts & Communities*. 2011. Vol. 2, № 2. P. 153–166.

³² González-Arango I. C., Villamizar-Gelves A. M., Chocontá-Piraquive A., Quiceno-Toro N. Pedagogías textiles sobre el conflicto armado en Colombia: activismos, trayectorias y transmisión de saberes desde la experiencia de cuatro colectivos de mujeres en Quibdó, Bojayá, Sonsón y María La Baja. *Revista de Estudios Sociales*. 2022. № 79. P. 126–144.

жіночого волонтерського руху, який часто має саме культурно-побутове, а не суто гуманітарне підґрунтя.

Дослідження Б. Ролстона (2010) показує, як peace murals (стінописи) у Белфасті й Деррі/Лондондеррі виконують функцію колективного візуального наративу, який кодифікує конкурентні версії історії і водночас стає предметом мистецької переінтерпретації в напрямі реконсіляції³³. К. Хакет і Б. Ролстон (2009) аналізують проєкт Healing Through Remembering – мережу storytelling-кругів, у яких жертви насильства з різних боків конфлікту мають можливість розповісти свою історію в безпечному середовищі, що документується як частина колективного архіву пам'яті [29]³⁴. С. Каплер і А. МакКейн розгортають аналіз «постконфліктного кураторства», практики, у якій громади перетворюються на колективних кураторів власної пам'яті, ремоделюючи peace walls як майданчики реконсіляції³⁵.

Український досвід культурних практик у соціальній роботі з громадами є водночас унікальним і ще недостатньо концептуалізованим. Унікальним, тому що формується в умовах тривалої повномасштабної війни, що поки не закінчилася; недостатньо концептуалізованим, тому що академічна рефлексія часто запізнюється за стрімкою емпірикою.

Внутрішню переміщені особи в Україні після 2014 року (а особливо після 2022-го) сформували розгалужену мережу культурних практик інтеграції. Громадські організації Crimea SOS, ZMINA, львівські хаби та обласні «ВПО-хаби» функціонують одночасно як соціальні служби, культурні центри й платформи громадянської самоорганізації. За даними офіційного сайту Маріупольської міської ради, благодійний фонд «Я–Маріуполь», заснований за ініціативи мера Маріуполя Вадима Бойченка, наразі налічує 41 центр підтримки переселенців по всій Україні; центри «ЯМаріуполь» функціонують як комплексні майданчики, де соціальні послуги поєднано з культурними програмами, фактично відтворюючи місто-громаду поза його географічними межами. Дослідження І. Томпсон, Л. Нерс і М. Фазель в *Child Care in Practice* (2023) на матеріалі інтерв'ю з ВПО-підлітками показало, що культурна ідентичність є водночас «місцем напруженості» та «ресурсом приналежності». Підлітки-ВПО переживають внутрішню розщепленість між «домом, що залишився» й «домом, що твориться», і саме культурні практики (мова, святкування, шкільні ритуали) є тим

³³ Rolston B. 'Trying to reach the future through the past': Murals and memory in Northern Ireland. *Crime, Media, Culture*. 2010. Vol. 6, № 3. P. 285–307.

³⁴ Hackett C., Rolston B. The burden of memory: Victims, storytelling and resistance in Northern Ireland. *Memory Studies*. 2009. Vol. 2, № 3. P. 355–376.

³⁵ Kappler S., McKane A. 'Post-Conflict Curating': The Arts and Politics of Belfast's Peace Walls. *de arte*. 2019. Vol. 54, № 2. P. 4–21.

механізмом, через який ця розщепленість опрацьовується³⁶. Дослідження Б. Переллі-Гарріс та ін. в *Social Forces* (2024), що використало хвильові дані 2018 року, показало значно нижчий рівень суб'єктивного добробуту серед ВПО порівняно з немігруючими українцями та повернутими; цей розрив зменшується мірою отримання підтримки в новій громаді, в тому числі через культурну участь³⁷.

Український ветеранський рух після 2014 року сформував власну мережу культурних практик. *Veteran Hub*, що відкрився у Києві в листопаді 2018 року, станом на 2024–2025 роки об'єднує власні простори у Києві та Вінниці, мобільні офіси у Київській, Вінницькій та Дніпропетровській областях, а також простори-партнери у восьми містах України; організація поєднує психологічну допомогу, юридичні консультації та культурно-освітні програми. Поряд із цим діє «*Veteran Fest / Фестиваль Ветеранських Ініціатив*» – щорічний захід, що проходить у Києві на Подолі (21–27 квітня) і об'єднує понад 50 ветеранських організацій, включаючи ярмарок ветеранських бізнесів, театральні вистави за участю ветеранів та концерти. Дослідження Т. Захаріної (2023) ставить питання про «реінтеграційний потенціал ветеранів» як чинник їхньої успішної реінтеграції в соціум, наголошуючи, що цей потенціал не вичерпується психотерапією, а реалізується через мережі підтримки й участь у культурно-громадських ініціативах³⁸. Принципово, що ветеранські простори в Україні часто є водночас місцями реабілітації, освіти й політичної суб'єктивізації, що відрізняє їх від західних аналогів, переважно сфокусованих на медичних і психологічних послугах.

На територіях, що межують з зоною бойових дій (Харківщина, Сумщина, Чернігівщина, Дніпропетровщина, частина Запорізької та Херсонської областей), культурне життя громад тримається переважно на бібліотеках, клубних установах, мобільних культурних бригадах і малих громадських ініціативах. Український культурний фонд (УКФ) запровадив для прифронтових і деокупованих регіонів програму «Реінтеграція культурою» в межах програми «Культура. Регіони», а також програму «Культура під час війни» із загальним бюджетом 70 млн грн; ці інструменти підтримали пересувні бібліотеки, культурні

³⁶ Thompson I., Nurse L., Fazel M. Tensions in Cultural Identity and Sense of Belonging for Internally Displaced Adolescents in Ukraine. *Child Care in Practice*. 2023. Vol. 29, № 3. P. 319–334.

³⁷ Perelli-Harris B., Zavisca J., Levchuk N., Gerber T. P. Internal Displacement and Subjective Well-Being: The Case of Ukraine in 2018. *Social Forces*. 2024. Vol. 102, № 3. P. 1157–1179.

³⁸ Захаріна Т. Реінтеграційний потенціал ветеранів як чинник успішної їх реінтеграції в соціум. *Social Work and Education*. 2023. Vol. 10, № 3. P. 263–275.

десанти й гастролі для прифронтових громад. Бібліотеки фактично перетворилися на «третє місце» (за Р. Ольденбургом) простір соціального контакту, доступу до інформації, психологічної підтримки.

В Україні системно розгортається мережа меморіальних практик, що формують спільну рамку колективної пам'яті: День пам'яті українців, які рятували євреїв (14 травня); День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України (29 серпня); вшанування Героїв Небесної Сотні; меморіальні алеї в містах; стіни пам'яті, що з'являються в обласних центрах та селах. Кожна з цих практик функціонує одночасно як ритуал (фіксує час), як простір (фіксує місце) і як наратив (фіксує сенс). Принципово, що в Україні меморіальні практики розгортаються у час війни, а не після неї, це специфічна особливість, що відрізняє український випадок від боснійського, руандійського чи колумбійського.

Соціологічна служба Razumkov Centre у червні 2024 року зафіксувала, що 91% громадян «дуже» або «радіше» пишаються своїм українським громадянством, тоді як у 2015-му таких було 68%, а у 2000-му – 62%. Українська мова як «престижніша» для робочого спілкування зросла з 43% у 2015 році до 75,5% у 2024-му³⁹. За даними загальнонаціонального опитування КМІС (2 004 респонденти, вересень–жовтень 2024), якщо на початку 2000-х лише близько 40% українців визначали себе «в першу чергу як громадян України», у період до 2022 року – близько 60%, то після 2022 року частка такої первинної громадянсько-державної самоідентифікації стабілізувалася на рівні близько 80%. Ці дані не є просто індикаторами політичних настроїв, вони є слідами масштабної культурної праці, що відбувається в українських громадах.

Українські новинні ресурси (Українська правда, Радіо Свобода, NV, ZMINA, Суспільне Культура) систематично документують конкретні приклади культурних ініціатив у громадах: бібліотечні зустрічі з ветеранами в Чернігові, фольклорні фестивалі ВПО на Львівщині, театральні постановки в Харкові під час обстрілів, музичні марафони в підтримку ЗСУ, документальні стрічки про окуповані території. Кожен з цих кейсів окремо може здаватися малим, але в сукупності вони формують щільну тканину культурного простору, що утримує громади.

³⁹ The identity of Ukraine's citizens: trends of change (June, 2024) : Razumkov Centre Sociological Service Report. Kyiv : Razumkov Centre, 2024. URL: <https://razumkov.org.ua/en/research-areas/surveys/the-identity-of-ukraine-s-citizens-trends-of-change-june-2024>

Робота з культурними практиками у громадах потребує дотримання щонайменше трьох ключових принципів. Перший культурна сенситивність. Розуміння того, що жодна культурна практика не є «нейтральною», вона несе сліди контекстів, у яких була створена. Соціальний працівник, що пропонує громаді мистецьку інтервенцію, мусить рефлексувати власну позиційність і не нав'язувати «правильних» культурних форм. Наступний принцип партисипативність. Культурні практики мусять виникати «з громади», а не «для громади»; роль соціального працівника фасилітатор, а не куратор. Третій «do no harm», культурні інтервенції можуть бути небезпечними, якщо вони ретравматизують учасників (наприклад, неконтрольована робота з пам'яттю про насильство) або поляризують громаду (зокрема, у питаннях етнічного, мовного, релігійного складу).

Серед інструментів, що довели свою ефективність у міжнародних кейсах і можуть бути адаптовані для українського контексту, варто згадати: community asset mapping – спільне з громадою картування культурних, людських, інституційних ресурсів; narrative therapy, у редакції М. Уайта і Д. Епстона винесення проблеми «зовні» через історії, переписування домінуючих нарративів; photovoice – метод, розгорнутий К. Ванг і М. Берріс у Health Education & Behavior (1997), у якому учасники фотографують власне середовище й використовують ці фото як стимули для групових дискусій, що ведуть до колективної дії⁴⁰; storytelling circles – кола розповідей, що особливо ефективні в роботі з ВПО, ветеранами, родинами загиблих; art-based methodologies – у широкому спектрі від образотворчого мистецтва до перформативних практик.

ВИСНОВКИ

Здійснений аналіз дозволяє підсумувати кілька принципових тверджень. Концепт резильєнтності громад, що пройшов шлях від екологічної метафори (Голлінг, 1973) до повноцінного міждисциплінарного інструменту (Адгер, Норріс, Беркес), не є концептуально завершеним, він залишається полем дискусії між операціоналістським підходом, що пропонує конкретні моделі вимірювання (BRIC, CART, ARC-D), та критико-політичним підходом (Джозеф, МакКіннон, Деріксон), що звертає увагу на ризики неоліберальної інструменталізації. Це означає, що соціальна робота, яка опирається на концепт резильєнтності, мусить робити це з повним усвідомленням теоретичного контексту й критичних застережень.

⁴⁰ Wang C., Burris M. A. Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment. *Health Education & Behavior*. 1997. Vol. 24, № 3. P. 369–387.

Концепція потрійної природи резильєнтності в українському контексті, що розгортається на перетині опору війні, сталого розвитку та впровадження реформ під час війни, є тим, що дає змогу описати специфіку української ситуації засобами, недоступними для жодної з західних моделей у чистому вигляді. Західні моделі, у тому числі такі сучасні адаптації, як CRI в Англії⁴¹, добре операціоналізують структурні умови резильєнтності, проте погано охоплюють її політичний, історико-культурний і смисловий вимір. Українська ситуація вимагає інтегральної моделі, у якій культурні практики виконують роль механізму, що утримує три виміри в єдності.

Культурні практики є не «м'яким додатком» до соціальної роботи з громадами, а її структурною можливістю. Запропонована типологія п'яти типів (меморіальні, мистецькі, ритуальні, цифрово-медійні, повсякденно-побутові) дає робочу рамку для диференційованого планування інтервенцій. Три механізми впливу культурних практик, формування соціального капіталу (bonding, bridging, linking за Патнемом), підтримання колективної ідентичності (на ґрунті концепцій Альбвакса, Ассманн, Нора), символічне опрацювання травми (Карут, ЛаКапра, Мос), концептуально обґрунтовують, чому ця інтеграція є необхідною, а не факультативною. Міжнародні кейси демонструють інституціональні форми такої інтеграції, кожна з яких має своє контекстуальне обґрунтування. Український контекст 2022–2025 років демонструє унікальне поєднання інтенсивності, масштабу та одностаності всіх типів культурних практик, що відбувається в умовах ще триваючої війни.

Здійснений аналіз дозволяє ідентифікувати кілька принципових прогалин у наявному стані досліджень в українському контексті. Бракує лонгітюдних емпіричних досліджень ефективності культурних інтервенцій. Ми маємо численні описи кейсів, але мало даних про їхні довгострокові ефекти на здоров'я, соціальний капітал, інтеграцію ВПО, реінтеграцію ветеранів. Недостатньо опрацьовані гендерні аспекти культурних практик. Жінки в українському волонтерському русі є кількісно переважаючою силою, проте їхня роль у формуванні культурних форм війни концептуалізована фрагментарно. Роль цифрових культурних практик (меми, ТікТок-формати, кіберфольклор) потребує спеціального дослідницького інструментарію, який поєднував би методи цифрової антропології з аналізом соціальної роботи.

⁴¹ Camacho C., Webb R. T., Bower P., Munford L. Adapting the Baseline Resilience Indicators for Communities (BRIC) Framework for England: Development of a Community Resilience Index. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2024. Vol. 21, № 8. Article 1012.

Ветеранський голос у культурних практиках громад залишається маргіналізованим в академічному дискурсі, більшість досліджень говорять «про ветеранів», а не з ними. Роль об'єднаних територіальних громад (ОТГ) як суб'єктів культурної політики потребує спеціального дослідження. ОТГ є водночас структурною інновацією децентралізаційної реформи й реальним полем культурної самоорганізації, проте академічна рефлексія цього зв'язку поки що недостатня.

Перспективними є щонайменше чотири напрями. Емпіричні практичні приклади окремих громад (як прифронтових, так і таких, що приймають ВПО), що б документували інтеграцію культурних практик у соціальну роботу з оперттям на змішані методи (інтерв'ю, спостереження, кількісні обстеження). Рандомізовані дослідження за участю місцевих громад, що дозволили б тестувати конкретні інтервенції з порівнянням контрольних груп; такі дослідження є технічно складними, але дають найбільш переконливі докази ефективності. Методологічні розробки нових інструментів вимірювання резильєнтності, які б інкорпоровали культурний вимір (на додаток до структурних показників BRIC).

Завершуючи, слід зазначити, що тема культурних практик як ресурсу формування резильєнтності громад в умовах суспільних трансформацій є практичною необхідністю. Без концептуально й методологічно обґрунтованої інтеграції культурних практик у роботу з громадами Україна ризикує втратити ту унікальну адаптивну спроможність, яка з 2022 року вразила світ – і яка, як показано в цьому розділі, тримається в значній мірі саме на культурній праці громад. Завданням академічної спільноти й професійної соціальної роботи є те, щоб ця спроможність була збережена, концептуалізована й передана наступним поколінням як ресурс не лише для подолання поточної війни, а й для майбутньої тривалої роботи з відновлення країни.

АНОТАЦІЯ

У розділі здійснено теоретичне осмислення потенціалу культурних практик як ресурсу соціальної роботи в умовах суспільних трансформацій та воєнних викликів. Розкрито еволюцію концепту резильєнтності від екологічної теорії до сучасних міждисциплінарних підходів, окреслено специфіку резильєнтності громад як колективної адаптивної спроможності. Обґрунтовано авторську модель потрійної природи резильєнтності українських громад, що формується на перетині опору війні, орієнтації на сталий розвиток та впровадження інституційних реформ. Визначено місце культурних практик у структурі соціальної роботи, запропоновано їх типологію та розкрито механізми впливу на формування соціального капіталу, підтримання

колективної ідентичності й символічне опрацювання травматичного досвіду. На основі міжнародних та українських кейсів показано можливості інтеграції культурних практик у соціальну роботу з громадами. Наголошено на необхідності методологічного осмислення культурного виміру резильєнтності в процесах відновлення українського суспільства.

Література

1. Adger W. N. Social and ecological resilience: are they related? *Progress in Human Geography*. 2000. Vol. 24, № 3. P. 347–364. DOI: 10.1191/030913200701540465
2. Alexander J. C. *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. New York : Oxford University Press, 2003. 312 p. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195160840.001.0001
3. Berkes F., Colding J., Folke C. (eds.). *Navigating Social-Ecological Systems: Building Resilience for Complexity and Change*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 416 p. DOI: 10.1017/CBO9780511541957
4. Camacho C., Webb R. T., Bower P., Munford L. Adapting the Baseline Resilience Indicators for Communities (BRIC) Framework for England: Development of a Community Resilience Index. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2024. Vol. 21, № 8. Article 1012. DOI: 10.3390/ijerph21081012
5. Caruth C. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. DOI: 10.1353/book.20656
6. Cutter S. L., Burton C. G., Emrich C. T. Disaster Resilience Indicators for Benchmarking Baseline Conditions. *Journal of Homeland Security and Emergency Management*. 2010. Vol. 7, № 1. Article 51. DOI: 10.2202/1547-7355.1732
7. González-Arango I. C., Villamizar-Gelves A. M., Chocontá-Piraquive A., Quiceno-Toro N. Pedagogías textiles sobre el conflicto armado en Colombia: activismos, trayectorias y transmisión de saberes desde la experiencia de cuatro colectivos de mujeres en Quibdó, Bojayá, Sonsón y María La Baja. *Revista de Estudios Sociales*. 2022. № 79. P. 126–144. DOI: 10.7440/res79.2022.08
8. Hackett C., Rolston B. The burden of memory: Victims, storytelling and resistance in Northern Ireland. *Memory Studies*. 2009. Vol. 2, № 3. P. 355–376. DOI: 10.1177/1750698008337560
9. Holling C. S. Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*. 1973. Vol. 4. P. 1–23. DOI: 10.1146/annurev.es.04.110173.000245

10. Huss E., Sela-Amit M. Art in Social Work: Do We Really Need It? *Research on Social Work Practice*. 2019. Vol. 29, № 6. P. 721–726. DOI: 10.1177/1049731517745995

11. Joseph J. Resilience as embedded neoliberalism: a governmentality approach. *Resilience: International Policies, Practices and Discourses*. 2013. Vol. 1, № 1. P. 38–52. DOI: 10.1080/21693293.2013.765741

12. Kappler S., McKane A. ‘Post-Conflict Curating’: The Arts and Politics of Belfast’s Peace Walls. *de arte*. 2019. Vol. 54, № 2. P. 4–21. DOI: 10.1080/00043389.2019.1613747

13. LaCapra D. Trauma, History, Memory, Identity: What Remains? In: *Understanding Others: Peoples, Animals, Pasts*. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2018. P. 81–114. DOI: 10.1515/9781501724909-004

14. MacKinnon D., Derickson K. D. From resilience to resourcefulness: A critique of resilience policy and activism. *Progress in Human Geography*. 2013. Vol. 37, № 2. P. 253–270. DOI: 10.1177/0309132512454775

15. Mosquera Hoyos M. M. Memories of Violencia in the work of the Colombian artist Doris Salcedo: A subjective view. *Journal of Arts & Communities*. 2011. Vol. 2, № 2. P. 153–166. DOI: 10.1386/jaac.2.2.153_1

16. Moss S. M. Beyond Conflict and Spoilt Identities: How Rwandan Leaders Justify a Single Recategorization Model for Post-Conflict Reconciliation. *Journal of Social and Political Psychology*. 2014. Vol. 2, № 1. P. 435–449. DOI: 10.5964/jspp.v2i1.291

17. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. № 26. P. 7–24. DOI: 10.2307/2928520

18. Norris F. H., Stevens S. P., Pfefferbaum B., Wyche K. F., Pfefferbaum R. L. Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal of Community Psychology*. 2008. Vol. 41, № 1–2. P. 127–150. DOI: 10.1007/s10464-007-9156-6

19. Perelli-Harris B., Zavisca J., Levchuk N., Gerber T. P. Internal Displacement and Subjective Well-Being: The Case of Ukraine in 2018. *Social Forces*. 2024. Vol. 102, № 3. P. 1157–1179. DOI: 10.1093/sf/soad124

20. Pfefferbaum R. L., Pfefferbaum B., Van Horn R. L., Klomp R. W., Norris F. H., Reissman D. B. The Communities Advancing Resilience Toolkit (CART): An Intervention to Build Community Resilience to Disasters. *Journal of Public Health Management and Practice*. 2013. Vol. 19, № 3. P. 250–258. DOI: 10.1097/PHH.0b013e318268aed8

21. Putnam R. D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York : Simon & Schuster, 2000. 541 p.

22. Redwood H., Fairey T., Hasić J. Hybrid Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina: Participatory Arts and Youth Activism as Vehicles of Social

Change. *Journal of Peacebuilding & Development*. 2022. Vol. 17, № 1. DOI: 10.1177/15423166211066775

23. Redwood H., Fairey T., Kerr R. Reckoning with Reconciliation: Art and Artists in Bosnia and Herzegovina. *International Journal of Transitional Justice*. 2025. Vol. 19, № 2. P. 352–368. DOI: 10.1093/ijtj/ijae045

24. Rolston B. ‘Trying to reach the future through the past’: Murals and memory in Northern Ireland. *Crime, Media, Culture*. 2010. Vol. 6, № 3. P. 285–307. DOI: 10.1177/1741659010382335

25. The identity of Ukraine’s citizens: trends of change (June, 2024) : Razumkov Centre Sociological Service Report. Kyiv : Razumkov Centre, 2024. URL: <https://razumkov.org.ua/en/research-areas/surveys/the-identity-of-ukraine-s-citizens-trends-of-change-june-2024>

26. Thompson I., Nurse L., Fazel M. Tensions in Cultural Identity and Sense of Belonging for Internally Displaced Adolescents in Ukraine. *Child Care in Practice*. 2023. Vol. 29, № 3. P. 319–334. DOI: 10.1080/13575279.2023.2199192

27. Wang C., Burriss M. A. Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment. *Health Education & Behavior*. 1997. Vol. 24, № 3. P. 369–387. DOI: 10.1177/109019819702400309

28. Захаріна Т. Реінтеграційний потенціал ветеранів як чинник успішної їх реінтеграції в соціум. *Social Work and Education*. 2023. Vol. 10, № 3. P. 263–275. DOI: 10.25128/2520-6230.23.3.1

29. Любарець В., Гриньків А., Панюшкін Є. Соціальна резильєнтність як стратегічний принцип трансформації системи соціальних послуг в Україні. *Humanitas*. 2025. № 4. С. 183–193. DOI: 10.32782/humanitas/2025.4.24

Information about the author:

Hrynkiv Andrii Petrovych,

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Social work
Drahomanov Ukrainian State University
9, Pyrohova St, Kyiv, 02000, Ukraine